

BRUCKNER JÁNOS :

A MATERIALISTA BESSENYEI GYÖRGY

Bessenyei György életművének meghamisítása körül derekas munkát végzett az ellenforradalom irodalomtörténete. Ez az irodalomtörténet elsősorban a filozófus, a gondolkodó Bessenyei hagyatékának „feldolgozását“ ítélte fontosnak, — de ezzel korántsem a magyar felvilágosodás haladó hagyományainak feltárása, hanem éppen ellenkezőleg, azok eltorzítása volt a célja. Bessenyei filozófiai művei ugyanis forradalmi élességgel támadják a feudalizmus leghűbb szövetségését, az egyházat és annak egész világnézetét, ideológiai rendszerét. Az ellenforradalom irodalomtörténésze viszont a magyar felvilágosodás úttörő gondolkodójából — az uralkodó osztályok ízlésének megfelelően — naív, istenfélő, „paraszi“ észjárású „bölcset“ faragott, aki felkerülvén Bécsbe, ott megismerkedik ugyan a francia felvilágosodás felforgató „eszméivel“, de ez súlyos megrázkódtatásokat okoz egész gondolkodásában. „A rendszerek ellentmondásai elszédítették a gyenge logikájú főt“ — s Bessenyei „lelke a gyötrő kétségek, töprengések martaléka lesz“. Soha többé nem is tud kiemelkedni ebből a szkeptikus, töprengő magatartásból, — hangoztatja tovább ez az irodalomtörténeti felfogás: „ignoramus-szal felel a természet nagy problémáira, de különösen a test és lélek kapcsolatának kérdésére. Alig talál némi megnyugvást Robinet paradoxonában, aki a világegyetem fizikai és erkölcsi ellentmondásait a természet lényegének jelenti ki“. Pályája folyamán — e vélemény szerint — Bessenyei semmit sem fejlődött, csupán „érdekes kört“ írt le. Élete végén ugyanis, a belső konfliktusokból kigyógyulva, megtér Bessenyei György: „visszatér a teológusokhoz, Fénelonhoz, Clarkehoz, Formeyhoz, akik halhatatlansághitükkel megvigasztalják és józan észokokkal megvilágítják a vallás szükségét“. Ezért, de más egyébért is illő dícséretben részesülnek Bessenyei haló porai: „Bessenyei Györgynek dícséretére válik, hogy nem tudott megbarátkozni a latin-francia materializmussal. Ez az eklektikus autodidaktika hajlandó olykor az öntudat működését Lucretius szerint anyagi műveletnek elképzelni (!), de mi sem állt messzebb *Isten után sóvárgó* lelkétől, mint Helvétius racionális, merev materializmusa.“ S legyen ez a végső kihangzás: ámbár fény derült egyes — kevésbé veszélyes — pontokon Bessenyei és a „francia gondolat“ kapcsolataira, — de ime hebizonyosodott az is, hogy az átkos francia materialisták filozófiáját az ártatlan Bessenyei példás szilárdsággal visszautasította, sőt: mindhalálig eltökélten harcolt ellene!

Az itt vázolt Bessenyei-képet — az idézetekkel együtt — Eckhardt Sándor tanulmányaiból merítettük: *Bessenyei és a francia gondolat* (EPhK, 1919—21) és *A francia forradalom eszméi Magyarországon*

(1924). A szerző annak érdekében, hogy keresztülvihesse a maga, kétségtelenül ellenforradalmi fogantatású Bessenyei-koncepcióját — nem riadt vissza a tények nagy tömegének elferdítésétől, elhallgatásától, illetőleg finom meghamisításától. Bessenyei világnézetének alábbi tárgyalása folyamán alkalmunk lesz konkrét esetekre is rámutatni.

Három — nézetiünk szerint alapvető — szempontot kell leszögezni ezzel a Bessenyei-képpel szemben.

1. Nem felel meg a valóságnak az, hogy Bessenyei pályája folyamán nem fejlődik, csupán érdekes kört ír le. *Fejlődésének iránya világos: a „protestáns vallásos neveléstől“ a katolikus egyház anyagi, elnyomó hatalmának kíméletlen kritikáján keresztül minden vallás elutasítása felé.*

2. Nem felel meg a valóságnak az, hogy Bessenyei végleg megreked a „gyötrő kétségek“, a szkepszis szakadékában; hogy nála „a józan ész saját zátonyán megfeneklett és a vallásra bízta sorsát“. *Utolsó korszakában megformál egy magasabbrendű, a világ megismerhetőségét alapulvevő ismeretelméletet (Bihari remete): késői filozófiai fejlődése alapját.*

3. Nem felel meg végül a valóságnak az sem, hogy Bessenyei képtelen megoldani a dualizmus, lélek és test kapcsolatának kérdését. *Legérettebb alkotásaiban áttör a materialista monizmus filozófiai álláspontjához: felismeri test és lélek anyagi egységét, az anyag gondolkodó képességét.*

Nemrég olyan, eddig ismeretlen Bessenyei-műre bukkantunk, amely újabb, komoly bizonyíték e megállapítások mellett. E kézirat¹ beható ismertetésére később visszatérünk; mivel azonban nem fér kétség hozzá, hogy Bessenyei legérettebb s - tisztultabb művei között van a helye, sőt: világnézete leszűrt, összefoglaló kifejtésének tarthatjuk, — anyagára hivatkozni fogunk a jelen dolgozatban is.

I

Bessenyei antiklerikalizmusa számára — s ezt az eddigi véleményekkel szemben már előljáróban le kell szögeznünk — a voltaireiánus tolerancia elveinek elfogadása csak kiindulópontul szolgál s egyáltalán nem fejlődése betetőzését, lezárását jelenti. Eckhardt Sándor szerint „Bessenyei ritkán oly következetes és határozott, mint a tolerancia és fanatizmus kérdésében“. Ez a megállapítás helytálló. De éppen mivel Bessenyei a vallásos fanatizmus megítélésében határozott és következetes, — túljut a pusztá tolerancia követelésén és a vakbuzgóság elleni támadásait a vallási elfogultság szervezeti megtestesítője és legelszántabb hirdetője, a katolikus egyház ellen vívott ideológiai harccá tágítja. Ez a harc pedig minden tételes vallás tudatos elutasításához vezet. Egyik feladatunk ennek a fejlődésnek végigkövetése Bessenyei írásaiban.

A ceglédi plébánoshoz írt levelében (1777. jan. 30.) még elsősorban az erőszakos térítés ellen tiltakozik, de világos nyomok mutatják: azon

¹ A Nemz. Múz. 508. Oct. Hung. jelzetű, vegyes tartalmú kötetében 37b—107a lapokon olvasható mű címe *Système de la Nature*. Ugyanitt, a 21b—37a lapokon található *Pariades térése* c. dialógusról is erősen valószínű, hogy Bessenyei műve.

az úton van, hogy felismerje a katolikus egyház elnyomó, kizsákmányoló hatalmát:

„Bédugják Atyaságtok füleiket a szegényeknek szidalmokra (mert ki kell fakadni a sok keserűségben) s önnen hitüknek kárával töllök kisajtott pénzeket zsebre rakják.“ — A református hívő így szól a plébánoshoz: — „Szóly uram tehát lelkemhez. Ne taníts örökké csak azzal: *fizess*, mert ez nem vallás, sem nem igazság; ha mindenemtől megfosztasz is, azzal arról el nem hitetel, hogy igaz hitben nem vagyok, hiszen másoda bizonytságot tészén az én bundám a plébános uram hitinek igazságáról...“

Bessenyei Bécsben megjelent művei még valóban nem mennek túl a tolerancia, a vallási türelem követelésén. Az 1777-ben megjelent *Geschäfte der Einsamkeit* szerint az emberiség követelménye, egyedül lehetséges álláspontja a türelmesség. A hamis hitben élő szerecsétlenek sorsa megindító, szánalmat és részvétet érdemel — s esendő lelküket lassú felvilágosító munkával kell a jó útra téríteni. (*Von der Toleranz.*)

1779-ben Bécsben jelent meg Bessenyei utolsó műve, amely még életében sajtó alá került: a *Holmi*. Ez a mű döntő jelentőségű állomás Bessenyei filozófiai fejlődésében. Noha nagy része nem filozófiai kérdéseket tárgyal, egyes fejezetei arról tanúskodnak, hogy Bessenyei már ekkor nemcsak ismerte, hanem magáévá is tette a francia materialisták filozófiájának alapelveit.² (Már a *Geschäfte der Einsamkeit*-ben felbukkan a természetes, kinyilatkoztatás nélküli erkölcs bölcsei között a francia d’Holbach neve, illetve a művein szereplő álnév: „Mirabaud“.) A materialista elvek mellett azonban olyan kijelentéseket találunk a *Holmi*-ban, amelyek a vallás fontosságát, a kinyilatkoztatás szükségességét hirdetik.

E mű értékelésénél figyelembe kell vennünk azt a fontos szempontot is, hogy Mária Terézia katolikus cenzurája Bécsben gondosan őrködött azon: egyházellenes, nyíltan materialista tételeket tartalmazó mű ne hagyja el a sajtót. Közvetlenül Bessenyei figyelmeztet erre, magának a *Holmi*-nak 309. lapján:

„Azt gondolhatnám most: töllem függ, mitsoda gondolatokat írjak erre a papirosra, — nem igaz, mert szüntelenül a Censorra kell gondolnom, hogy ne írjak olyat, mit ő hivatala szerint kinyomtatni meg nem engedhet.“³

Tudjuk ezenfelül, hogy 1779. aug. 15-én (valószínűleg még a *Holmi* megjelenése előtt), ma már tisztázott külső körülmények kényszerére, közvetve Mária Terézia unszolásának engedve, Bessenyei áttért a katolikus vallásra. Öt hónap múlva, 1780. jan. 29-én a Hofbibliothek címzetes számfeletti könyvtárörévé nevezi ki Mária Terézia. A *Holmi* 1779-ben, valószínűleg az év vége felé jelent meg, nyilvánvaló tehát, hogy az éppen áttért Bessenyei a katolikus vallással ekkor semmiképpen sem fordulhatott szembe; sőt a vallás szükségességét elismerő, kényszeredett hangú nyilatkozatokat szó bele művébe. — 1782-ben azonban II. József megvonja fizetését, és Bessenyei kénytelen Biliarba

² Lásd e dolgozat III. részét.

³ A cenzurára céloz a *Geschäfte der Einsamkeit* egyik Bessenyeihez intézett francia levele is: „Vous êtes bien capricieux, Msr; la censure vous y défend quelques vers, et au lieu de les changer, vous faites languir l’ouvrage entier (a *Hunniade*-ről van szó) en manuscrit; corrigez le, et envoyez le sous la presse.“ (79 p.)

költözni. Nyílt egyházellenes és materialista fejlődése most aztán erőteljesen megindul; tanúskodnak erről bihari magányában írt, kéziratban maradt művei.

Újabb kutatások (Gálos Rezső) szerint — e vélemény még nem végleges — valószínűleg Biharba költözése és a századforduló közé kell tennünk az ú. n. *kéziratos Holmi* keletkezési idejét. (Széll Farkas adta ki 1894-ben; ő ki nem elégitő indokok alapján az egész művet 1778-ra datálja.) A *kéziratos Holmi* Bessenyei nyílt egyházellenes és materialista fejlődésének nyitánya, ezért részletesebben kell vele foglalkoznunk.

Mindenekelőtt fontos nyilatkozatot tartott fenn számunkra ez a mű — akárcsak más formában a *Tariménes* — Bessenyei vallásváltoztatásának körülményeiről. A vallás Bessenyei szerint egyenértékű az emberbe nevelése folyamán beoltott bármely más szokással. A krimi tatárok lóhúst főznek, „de ha magyar vendégeknek lovat főzetnél, botránkozásba hoznád őket“. Az efféle szokások kétségtelenül mélyen belegyökereznek az emberbe, olyannyira,

„hogy még nagy bölcsék is, kik ez, amaz hitben felnövekedvén, *annak haszontalanságát bár állta látják*, mindazonáltal ha közönséges isteni tiszteletre kell nékik menni, inkább mennek a magok régen megtanult vallásoknak szokásai közzé, mint idegcnékhez, hamarább is hajlanak azokhoz, kik hasonlóul azon vallásban nevedtek.“ Tehát, — ez a következtetés a legfontosabb számunkra: „Ha azért nevelt ember vallását változtatja, arra mindenkor *más dologtul erőltetetik* és sohasem fog szíve új vallásához és azoknak emberhez úgy forrni, mint azokhoz, kikkel nevedett.“ (II. szakasz.)

A vallások e szerint nem abszolút, hanem csak szokás-jellegű, relatív értékű elvrendszerek, a nevelés függvényei; — ez a felismerés Bessenyei vallásellenes fejlődésének kiinduló tétele. S későbbi műveiben, mikor az értelem vizsgálódásának teljes szabadságáért száll síkra és ezeket a büszke sorokat veti papírra:

„Akár hogy beszélt néked a dajkád, papod, Mestered és édes atyád, Uradnak vén kotsisa sat, kik után hiszel és okoskodol; de én azokat nem tekintve a magam okai közt lakozom“ (*Értelem keresése*, 111 a)

— már nem kétséges: a vallást a pap és dajka meséi közé helyezi, azok közé a mesék közé, melyeket az értelemnek, ha szabadon akarja járni a maga útját, a többi szokással, előítélettel együtt le kell vetkőznie, el kell vetnie magától.

De a késői művek magasságáig még hosszú az út. Szóltunk már arról, hogy Bessenyei a katolikus egyház szervezetét a fanatizmus, az erőszakos térítés elítélésén keresztül kezdi támadni, a maga humánus, toleráns álláspontját szegezve szembe a klérus elvakultságával. Ez a véleménye megszilárdul s továbbfejlődik a *kéziratos Holmi*-ban. E mű III. szakaszában (címe: „A hitben való erőltetés, vakság, gonoszság, ostobaság“) kíméletlen szavakkal nyilatkozik az egyház térítő tevékenységéről, de már rámutat e „tevékenység“ valódi okaira is:

„Ha nagy papok térítettek e világban, annak a volt az oka, hogy *hatalmokat, jövedelmöket akarták kijjebb terjeszteni*, mivel ezen emberi igyekezettel semmi inkább nem ellenkezett, mint azoknak engedetlenségek, kik nékik más hitben lévén, meg nem hajoltak. Mindenkor világi szándékból származik az uralkodó papság térítése; következőképpen gonoszság, mert idvezítésnek szíve alatt földi hasznot, pénzt, hatalmat vadász.“

A térítés elítélésén túl tehát felismeri Bessenyei a klérus, az „uralkodó papság“ valódi, földi elnyomó hatalmát — s azonnal ráébred a klérus irányító centrumának: a pápaságnak jelentőségére. Haladéktalanul szembefordul a pápa csalhatatlanságát hirdető, alapvető katolikus dogmával, s egyetlen lendületes okfejtéssel zúzza szét e tételt:

„...hogy hitetheted el velem a római öreg pápa-püspöknek csalhatatlanságát? A szentírásból, melyben sem Conciliumot, sem pápa nevet nem találasz? Mikor két pápa volt, melyet közületek sem tagad senki, mivel magatok irjátok, és egyik pápa fejül kapván a másikon, Conciliumot hirdett, melynek fején ülven közakarattal a másikat antipápanak, ördögösnek mondotta; mikor az elkárhoztatott, ismét segedelemre kapott, üldözőit elkergette, tanácsot rendelt és amazt ő is antipápává, ördögfiává tette, mondd meg, melyik volt közülök csalhatatlan?...“

Még a Bibliát is harci eszközként használja a feudális egyház ellen; hiszen a Szentírás sem hatalmas vagyonok felhalmozására, sem henye szerzetesrendek felállítására nem ad rendelkezést:

„Hol van (a Bibliában t. i.) a papok gazdagsága?... És hol van a misének párja egy forintra szabva?... Hol van (a Bibliában) kapuczinus, karmelita néma barát, ki azzal dicsőíti istenét, hogy megnémul, kopaszon jár, a kapuczinus faboescort fűz, hogy abban hatalmas ura gyönyörködjön.“

Már ebben a művében sem áll meg Bessenyei a vallások relatív, szokás-jellegének megállapításánál. Eljut annak megsejtéséig, hogy a különböző, végtelenül sokféle, egymással ellentmondó vallások dogmái, hitelvei valójában csak önnön tarthatatlanságukat bizonyítják (IV. szakasz):

„Van az Istennek magának törvénye, azt feleled, mely a jóságos cselekedeteket meghatározza. Mivel te keresztény vagy, Mózesből hozod erre a tíz parancsolatot. Ugyde tudod-e, hogy emberi nemzetünknek nagyobb része Mózes neveti és a pápista-keresztényen képet farag azért magának, hogy Mózes tiltja a faragott képnek csinálását és az előtte való meghajolást.“

De bármely vallás hitelvei szerint éljen is egy nemzet, a társadalmi igazságtalanságokat ezzel nem szünteti meg. A törvényeket, a társadalom életének alapszabályait az emberek a vallástól függetlenül, sőt: annak ellenére alkották meg:

„Miért csinálnak mégis kálvinisták, lutheránusok, pápisták együtt törvényeket, melyek a szentírással nem egyeznek? Hol van a Bibliában írva, mint országunk törvényében, hogy a paraszt halászni, vadászni, erdőt vágni ne menjen ha tüze nincsen és ha éheznek is? Hitesd el egy *éhező paraszttal*, hogy igazság s kereszténység néki a szarvasokat zöld vetését pocskoljni nézni és azt löni nem merni.“

Azt látjuk, hogy már itt, a *kéziratos Holmi*-ban csírájában megtalálható Bessenyei egyház-, sőt vallásellenes érveinek szinte teljes anyaga. Ezek az érvek később rendszereződnek, szilárd filozófiai alapot kapnak és így nő az átütőerejük is; de tartalmilag már nem sokat fognak változni. Erre mutat többek között az is, hogy Bessenyei a tőlünk felfedezett kéziratba változtatás nélkül beolvasztotta a *kéziratos Holmi* hat fejezetét.

A *kéziratos Holmi* után egészen a század végéig csak cenzori jelentések tájékoztatnak Bessenyei irodalmi működéséről. Említettük, hogy

már a *Holmi*-ban panaszkodik a cenzorra, de igazán csak I. Ferenc reakciós cenzurájával gyúlik meg a baja. Waldapfel József közli azt a cenzori jelentést⁴ (ITK, 1930, 88—92 p.), amely egyedül tudósít Bessenyei két elveszett művéről: *A kedvetlen okos* c. vígjátékról és a *Podrokoz krónikája* c. szatirikus regényéről. A vígjátékot kisebb-nagyobb javításokkal még kiadhatónak találja Rietaller revizor, de a *Podrokoz krónikája*-ról már súlyosabb a véleménye. A mű — írja — kigúnyolja a vallás ritusait, természeti szükségszerűséggel magyarázza a jó és rossz cselekedeteket, kétségbevonja a túlvilági életet és a lélek halhatatlanságát, tagadja a kinyilatkoztatást, az isteni gondviselést, és a szabad szerelmet jobbnak tartja a házasságnál. Mindezt ugyan egy pogány szájába adja, de ez a mű veszedelmességét egyáltalán nem csökkenti. Véleménye támogatására a revizor többek között ezt a szövegrészletet idézi:

„...miért ne kívánnék örökké élni, még pedig boldogul? De hol vannak erre elégséges bizonyságok? Hinni kell! rövideden van modva tudatlannak, de próba kell okosnak“.

Az istentagadó vadember elmondja a regényben, hogy bizonyos hittérítőket, hiába tartották magukat isten küldötteinek, az állítólagos isten egyáltalán nem mentett meg az agyonveretéstől. A mű a jelentés szerint a boldog természeti élet rajzával zárul.

Nyilvánvaló tehát Bessenyei egyelőre töretlen ideológiai fejlődése: materializmusa megszilárdul és miután kiszakadt Mária Terézia udvarának katolikus, vallásos levegőjéből, amely a *Holmi* megírása idején még arra kényszerítette, hogy a vallás szükségét hangoztassa, egyházellenes és materialista meggyőződése egyre mélyebben meggyökerezik benne.

A következő időszakban szünetel Bessenyei munkássága, csupán 1799-re készül el tankölteményének, a *Természet világa*-nak 2. és 3. könyve. Ez a mű az első és legnagyobb törést jelenti Bessenyei filozófiai fejlődésében. Alaphangja pesszimista, szkeptikus, agnosztikus: száz soron keresztül halmozza a kérdéseket, de csak oda lyukad ki, hogy a fizikai világ minden jelensége felfoghatatlan rejtély. A jámborság, együgyű tudatlanság, egyszerre irigylésreméltónak tűnik fel a költő előtt:

„A falusi tanács nem tudja Socratest, Robinétet, Voltairt, Mirabaut [= d'Holbach!] és Thalest... Ő is csak annyit tud, mint mi a világrul, Jóllehet, nem állít oly sokat magáruul.“ — Bessenyei művét a halhatatlanság dicsőítésével zárja, de hinni már nem tud benne: — „Szerencsés, ki hozzád ragadhat hitével s Kétség nélkül nyugszik benned meg lelkével.“

Nem véletlen tehát, hogy Eckhardt Sándor a maga Bessenyei-képét elsősorban a *Természet világa*-ból vezeti le. (Idézeteinek statisztikája is ezt mutatná.) Látni fogjuk azonban, hogy az itt jelentkező szkepszist végleges visszahullásnak vagy éppen Bessenyei „alaptermészetének“ megtenni a tények célzatos elhallgatásával lehet csupán. S ugyanakkor nem szabad megfeledkezni arról, hogy Bessenyei

⁴ Orsz. Levéltár: Departamentium revisionis librorum 1792, fons 45, positio 1—5.

szkepszise élesen a vallás ellen is fordul. A régi pogány vallásokról beszél ugyan, de saját korára is gondol, mikor ezeket a sorokat írja:

„A község fejében volt ez hasznos vakság,
Hogy orrán foghassa meg az hatalmasság.
Mert az ostobaság maga is kívánja,
Hogy előtte legyen felszentelt bálványá.“
„A böcs sohasem hitt úgy, mint a tudatlan,
Egy se ismer vallást, hogyha tanulatlan.“

A cenzor véleménye szerint ezek a sorok „coram populo omne credendi motivum reddant suspectum, totamque religionem in animo plebis faciant vacillantem“. Felháborodva idézi azt a részt is, ahol Bessenyei kifejti: a vallás csak vígasztalás a nyomorúságos nép számára:

„Szentséggel hirdették, hogy felvegye jármát,
S okosokra bizza zürzavar hatalmát,
Mellyel már ész nélkül nem boldogulhatott
És rendet magában jót nem csinálhatott.
Hogy vezéreknek engedelmes légyen
Mert Elyseumba különben nem mégyen.
Ez lett vígasztalás nyomorult sorsában,
Ügyében, bajában, végre halálában.
Óket az okosak másvilágra tolták,
És ezt a világot maguknak foglalták.
A népnek örökké megkötve kell lenni,
Szabadságban mindent semmivé tud tenni.“

Az egykori cenzor mélyen megbotránkozik a papság tekintélyének megtámadásán: a szerző szerint „religionem respectu sacerdotii esse medium acquirendi, comode vivendi...“ Kárhóztatja a derék cenzor a lépten-nyomon jelentkező vallási indifferentizmust is („indifferentismum latissimi sensus profitetur...“). Szó sincsen tehát arról, hogy Bessenyei visszatért a vallás és az egyház kebelébe, hanem ellenkezőleg: a *kéziratos Holmi*-ban csírázó, a *Podrokotz krónikájá*-ban kiteljesedett egyház- és valláskritika hangjai a *Természet világá*-ban helyenként radikális élességüvé válnak. A fanatizmus elítélése például ezeket, a *kéziratos Holmi*-ra emlékeztető szavakat adja Bessenyei ajkára:

„A hitetések rut ördöge pokolbul | Szent szinnel fedezve vakságát kiindul... | Térítő sereget ördögökbül állit: | Szivedbe fegyvert tol, | Tüzre tesz, úgy tanit.“

A vallás Bessenyei szerint csak elvakítja az embert — nem is természetes tulajdonság vagy hajlam a vallásos hit, hanem mesterséges úton, erőszakkal oltják az emberbe, nevelése folyamán. Ezzel áll arányban valódi értéke, helyesebben értéktelensége is — a felnőtt, érett ember hűvös kritikával veti mérlegre tételeit:

„Ugy vallasz, mert jókor, magad hire nélkül | Adják rád, mikor még fejed üresen ül. | Akaratod felett élsz a vallásodban | Benne nőttél s nem volt a választásodban. | S ha hirelték volna az ördög jóságát, | Ifju korban annak tisztelnéd nagyságát.“ „Megvakul az ember ideig-óráig | Természet ellen is, de nem tart sokáig. | Mit szült az erőszak? Okoskodásokat, | Különböző hitet s ezer vallásokat.“

Az ilyen sorok olvasásakor tényleg kapkodhatott fejéhez a derék cenzor és kacskaringós latinsággal mondja ki a szentenciát: „ista et innumera alia glossis non indigent, ut detegatur periculum, quod ex eorum in lingua vulgari lectione in tota gente enascetur“. De a helyenként kiütköző, merész vallásellenes hang nem változtat a költemény szkeptikus, rezignált alapszínén. Nyilvánvaló tehát e mű ellentmondásos, fonák jellege: egyfelől nyílt támadás a vallás alapja, a hit ellen, — másfelől pedig passzív, fatalista megnyugvás a hitben, a megismerés és filozófia korlátoltságában. Mindenkép helytelen azonban az a felfogás, amely ennek az ellentmondásnak csak az egyik felét, a hitbe belenyugvó oldalát hangsúlyozza, ahogyan ezt Eckhardt teszi.

A *Tariménes*-ben (1804) Bessenyei egyház- és vallásbírálata egyik csúcspontját éri el. Forradalmi élességű bírálattal támadja e művében Bessenyei a papi rend álszent, szemforgató kenetességét, amely mögött azonban az egyház hatalmas, a nép verejtékéből kisajtolt gazdagsága pöffeszkedik. A papság valójában csak idegen test a társadalom életében, mert gazdagsága ellenére semmi részt nem vállal az állam terheiből, csak fokozza azokat. Ezzel kapcsolatban pellengérré kerül a szerzetesek henyé, haszontalan és természetellenes életmódja — a regényben az országgyűlés végül is feloszlatja a rendeket s vagyonukat átveszi az állam. De Bessenyei nemcsak a klérus élősdi, parazita szervezeteit leplezi le, hanem rámutat ideológiájának igazi, társadalmi funkciójára is. A halál utáni boldogság hirdetése csak mákony, porhintés a nép elnyomása érdekében:

„Jupiter ugy akarja, hivek, hogy fizessetek és minden az övé legyen, mi pedig ezekért ígéretet adunk, hogy halálotok után, mikor már több hasznokat adóban, robotban nem vehetjük, boldogítani fogunk.“ A papoknak nincs joguk, hogy hazafiaknak nevezzék magukat: — „Valaki a világnak semmi néven nevezendő terhét nem viseli, hazájához szava sincs.“ — Könnyörtelen bírálathoz részesülnek a vallás ritusai, szokásai, így a böjt is: — „Valaki éhezik, jót senkivel sem teszen, hanem csak magát gyötri; hogy legyen hát jóságos cselekedet isteneink előtt az, mely javára senkinek sincs?.. Ez oly cselekedet, mely másnak jót nem szül és isteneinket sem dicsőíti, mert végre micsoda dicsőítésekre szolgál isteneidnek hasadnak üressége?“

Végül az országgyűlés törvénybe foglalja: — „Mihelyt valaki az isteneknek oltárit szolgálja, ezen szent hivatal által világi uraságra, birtokra nem mehet.“ — Az indokolás rövid, de sokatmondó: — „Nem lehet a boldogító világi szegénységet olyanoknak részünkre ajándani, kinek a gazdagság, kincs, bujaság torkán bőfög fel.“

A világi hatalmától és bíraskodási jogától ekként megfosztott papság egyetlen kötelességéül az emberek társadalmi célú nevelését, a közérkölcsök ápolását ismerik el. A legelső erény, amelyet hirdetniök kell: az *igazságosság*. Trézéni is erre inti Tariménest:

„Annak megismerése, hogy az istenek az igazat szeretik, a jót mennyen, földön jutalmazták, legyen vallásod... szerető fiam!“

A *Tariménes* Bessenyei vallásfilozófiájának csúcspontja: minden teológiai és dogmatikus tartalom szétzúzása után a vallás egyedüli funkciója a közérkölcök, a társadalom javát előmozdító emberi erkölcs hirdetése, terjesztése és tanítása — nem a vak hit, hanem az észszerűség, a belátás, a nevelés útjain. Egyáltalán nem a teológia elfogadásá-

ról, hanem annak végleges leküzdéséről tanúskodik tehát Bessenyei fejlődésének ez az utolsó szakasza.

A most felfedezett kézirat fejezetei ismét higgadtan elemzik a különböző vallások, a kinyilatkoztatás és a dogmák felfoghatatlan, fonák, észellenes jellegét. S végül arra az eredményre jutnak, hogy a vallásnak abszolút, természetfeletti igazságot tulajdonítani bolondság: dőre szokásoknál, az emberekbe beleoltott „praejuduciumok“ halmazánál nem több egyetlen kinyilatkoztatott vallás sem. Minden vallásos hit alapjait, a „csudában“ való naív, gyermeteg hitet Bessenyei már régen kiküszöbölte a maga világgképéből:

„A' paraszt és tudatlan embernek minden jó physicus, vagy kártyajátékos tsudát tehet, mert ők, valamely történet előttük megfoghatatlan módon esik, azt mind tsudának hiszik. A' tsuda, vagy természet ellen esett dolog, oljan meljet edj okos embernek sem lehet hinni, hatsak maga nem látja: de ugy is meg kell magát vizgálni, ha tud e' minden titkos munkát, vagy mesterségeket a' természetbenn, meljek által természet szerint előtte oljanokat végbe ne vihessenek, a' meljeknek okát által nem láthatná.“ (45 b) — A „tsudák kora“ lejárt, nemcsak Bessenyei, hanem a felnőtté vált emberi nemzet számára is: — „Miolta az emberi értelemnek világa győzedelmeskedik felettek, azt mondják: Nints reájok szükség; meg érzük a' Szentek tsontjaival, melyek rothadatlank, mint az Elefánt tsontok a' Patika előtt.“ (102 b).

Míg korábbi fejlődési fokán Bessenyei még itt-ott a Bibliára is hivatkozik az elfajult klérus ellen — most már könyörtelen kritikát gyakorol a Szentírásan is:

„Azonba mitsoda próba hitethet el tégedet arról, hogy valami a' Sz:Írásbann van, azt mind azok irták, kiknek neveik ott fel vagynak írva?... Azt mondog: hiszen keresztýénségünk kezdeteiben a' papi Atyák, mint meg annyi okosok, özve szedték azokat az Írásokat, és jól megvizgálták. Származott e' kérlek, [sok] /Papnak végezéséből valaha, akármely Hitbenn és Vallásbann Igazság? nem gonoszság volt e' mind az, mit elkövettek? Hát azok a' Papi Gyűlések, meljek a' római Pápák alatt száz Püspökök jelenlétébenn tarttattak, nem hazudtak e' ezerszer? Osztan a' Keresztýén hit már ma Görögre, Pápisztára, Kálvinistára, Lutheránusra oszolvánn, mond meg meljik legigazabb? Ugy e' ki meljikbenn neveltetett, azt mondja igazabbnak?“ (46 b)

Az „értelem világának“ fényénél leplezi le Bessenyei a klérus anyagi kizsákmányoló szervezetének irányító központját: a pápaságot is. Talán soha nem válnak oly szenvedélyesen, metszően élessé szavai, mint mikor erről beszél! Kéziratunkban külön fejezetet szentel neki („Az Istennek Mássáról“), s ennek végén levonja a végső következtést: a népelnyomó klérus megérett a pusztulásra:

„A' setétnél tévelygő Népek megvilágosodtak 's látják, hogy ez a' fényes tsillag, mellyet ők éjtszaka tsudáltak 's illetni nem mertek (t. i. a pápaság) tsak fa ré: e' cly fának redve, melly földbenn rothadt, 's a' setéten fényt mutat, de a' világosonn rothadás. Valamig a' tudatlanságnak éjjele Lelkeinket vakította, Európában addig az Isten úgy nevezett Mássa fénylett; de hogy most a' Tudományak Napja világosodni indult, látszaní kezd a' római püspök tsalhatósága is. Örökös gyalázatjára van keresztýénségünknek, hogy ezeket az Olasz-Pétereket olly sok időkig Isten gyanánt imádhatta... Talán az Isten könyörül rajtunk 's igazánn Sz. Péter maradékivá teszi a' gazdag Papokat, ledöjtven örökre a' Római kösziklát, mellyenn annyi véres ütközet készült és amellyről

⁵ Ré: „redvesség, pudvás rész“ (MTSZ. II, 257 ha.).

oly pásztorok szállottak le, kik Istenük nyáját nyuzván, annak bőrivel takaróztak.“ 86 b—87 a)

Bessenyei egyház- és vallásellenes fejlődése ezzel a — talán utolsó — művével éri el tetőpontját. E fejlődést bemutató, igyekeztünk a legnagyobb mértékben Bessenyei *szövegeire* támaszkodni; hiszen e művek önmagukért beszélnek. Élesen cáfolnak rá Eckhardt Sándorra, aki kutatásai főcéljának tette meg, hogy — a tények seregét figyelmen kívül hagyva — Bessenyeiből jámbor, a teológiához megtérő „bölcset“ faragjon. Tudatosan ennek a célnak rendelte alá, mint alább látni fogjuk, Bessenyei filozófiájának ismertetését is.

II

A bevezetőben említettük, hogy Eckhardt Sándor velejéig szkeptikus, a természet megismerhető voltában végig kételkedő, meddően pesszimista filozófussá avatja Bessenyei Györgyöt. Eckhardt ezzel elvileg támogatta, illetőleg megalapozni vélte a vallásba menekülő, teológiára hagyatkozó Bessenyei-konceptióját. Ezzel egyidejűleg azonban nem győzi hangsúlyozni Bessenyei racionalizmusát, hitét a józan ész csalhatatlanságában. Harmadsorban pedig megállapítja, hogy Bessenyei ismeretelmélete „Locke sensualista ismerettanának alaptételein“ nyugszik. Erre mutat az „idea innata“-elmélet Locke nyomán történő elutasítása, ami Eckhardt szerint a legbiztosabb pont Bessenyei filozófiájában.

Vajjon mennyiben fedí a valóságot e három, részben egymásnak is ellentmondó tétel? A kérdésre természetesen csak akkor válaszolhatunk, ha Bessenyei nézeteit nem egyszersmindenkorra adott, lezárt, változatlan meggyőződések tömbjének tekintjük, hanem fejlődésükben, mozgásukban kísérjük végig őket.

„Minden, de különösen az újabb filozófia alapvető, nagy kérdése a gondolkodás és a lét viszonyának kérdése“ — tanítja Engels. „De a gondolkodás és a lét viszonyára vonatkozó kérdésnek van még másik oldala is: hogyan viszonylanak a bennünket körülvevő világról alkotott gondolataink ehhez a világhoz magához? Képes-e gondolkodásunk a valódi világot megismerni, képesek vagyunk-e képzeteinkben és fogalmainkban a világról helyes képet alkotni?“ (*Feuerbach*)⁶

Ez tehát az ismeretelméleti alapkérdés, és Bessenyei — mint látni fogjuk — végső soron határozott, materialista választ ad rá.

Már igen korán, a *Geschäfte der Einsamkeit*-ban (1777) felmerül Bessenyeinél ismereteink forrásának a problémája.

„In der blossen Natur, alle Wahrheiten, welche wir bestimmen, werden durch unsere Sinnen nur erprobt und behauptet, folglich da, wo unsere Sinnen nicht hin erstrecken können, bleiben uns nur die zweifelhaften Proben der Eirbildungskraft übrig... Die blosser Betrachtung eines Menschen, ohne dass die Gründe davon durch die Sinnen unterstützt werden, sind nur glänzende Szenen.“ (18—19 p.)

E szerint tehát ismereteink helyességének kritériuma a tapasztalás. De mi sem jellemzi jobban e korai mű tisztázatlan, ellentmondásos

⁶ Marx—Engels: Válog. művek, Szikra, 1949, II., 364—5. p.

jellegét annál, hogy ilyen bátor, minden kalandos spekulációt elutasító nyilatkozat mellett, lépten-nyomon a malebranchei teológia obskurus tételeire akadunk benne.

Fontos lépés Bessenyei filozófiai nézeteinek tisztulása felé a *Holmi* (1779). Első fejezete a velünk született eszmék idealista elméletének hírálatát hozza. Lényeges azonban megvizsgálni: milyen ismeret-elméleti alapról támadja Bessenyei ezt a teóriát?

„Valamennyi gondolatot, tudományt magamba tapasztalok, mind az vagy látás, vagy izlés, vagy *érzés s tapasztalás* által szerezettek meg részemre.“

Újból leszögezi tehát Bessenyei: ismereteink egyedüli forrása az érzéki tapasztalás. A hangsúly az „egyedüli“ szón van: ha ezt figyelembe vesszük, azonnal eldől a kérdés, egyszerű Locke-követőt lássunk-e csupán Bessenyeiben.

Locke ismeretelmélete ugyanis dualista ismeretelmélet. Locke „mind vallási, mind politikai nézeteiben az 1688-as osztálykompromisszum gyermeke volt“ (Engels).⁷ Az volt ismeretelméletében is. Szerinte ugyanis ismereteinknek kettős forrása van: 1. az érzékelés (sensation), 2. az elmélkedés (reflexion). Noha Locke erőfeszítései szemmel láthatóan odairányulnak, hogy idealista és materialista felfogás között harmadik utat konstruáljon, elmélete a maga egészében végül is idealista jellegű. Így jellemző, hogy a „reflexion“, amely szerinte ismereteink másik — érzékeléssel egyenértékű — forrása, filozófiájában valami misztikus „belső érzék“ formáját ölti. Locke ellentmondása: egyfelől materialista alapon támadja az idea innatát — másrészt azonban a megismerés „belső forrásán“ keresztül kaput tár az idealizmus legkülönbözőbb árnyalatainak.

Ezek tudatában vitán kívül áll, hogy Bessenyei Locke elméletét a maga egészében *soha nem fogadta el*. Ő ismereteink egyedüli forrásának a tapasztalást tartotta. De ez természetesen még nem dönti el: materialista vagy idealista-e Bessenyei filozófiája? „Mind a szolipszista, azaz a szubjektív idealista, mind a materialista elismerheti tudásunk forrásául az érzeteket. Berkeley is, Diderot is Lockéból indultak ki. Az ismeretelméletnek kétségtelenül az első kiinduló tétele, hogy ismereteink egyetlen forrása az érzéklet... Az érzetektől kiindulva a szubjektivizmus vonalán haladhatnak, amely a szolipszizmushoz vezet, ..., és haladhatunk az objektivizmus vonalán, amely a materializmushoz vezet,“ — állapítja meg Lenin (*Empiriokriticizmus*).⁸ Hogy Bessenyei az objektivizmus vonalán halad s így a materializmushoz jut el — dolgozatunk befejező része fogja bizonyítani. Egyelőre csak azt kell leszögezni, hogy Bessenyei Locke elméletét soha nem tette a magáévá, vagy ha úgy tetszik, csak egyik, előremutató felét fogadta el: azt, amelyik a materializmus kiindulópontjává vált.

Azzal a felfogással, hogy Bessenyei alapjában „szkeptikus hajlamú“ filozófus, foglalkoztunk már. Ennek a véleménynek egyetlen bázisa a *Természet világa* (1794—1801) —, amelyet mi Bessenyei pályája legkomolyabb töréseként értékelünk. E törés *okait* kideríteni

⁷ Levele Conrad Schmidthez, 1890. október 27-ről. *Marx—Engels*: Válog. m. II., 495. p.

⁸ *Lenin*: Materializmus és empiriokriticizmus, Szikra, 1949. 119—120. p.

még a jövő kutatások fontos feladata. De annyit máris megállapíthatunk, hogy Bessenyei szkeptikus, pesszimista „korszaka” igen rövid, — a századvég s a századforduló éveire korlátozható. (E korszak termékei még a *Debretzennek siralma* [1802], valamint a második Pope-átdolgozás [1803] is.) Az az álláspont, amely ezt a szkeptikus periódust véglegessé, abszolúttá emeli, a tények egész seregét nem érdemesíti figyelmére, mert Bessenyei már a század elején túljut a pesszimista, szkeptikus filozófálgatáson.

Egyes nyomok erre mutatnak a *Tariménes*-ben (1804) is: itt végletessé élezett formában Kantakuci, a pucufalvai magános képviseli a terméketlen kétely „bölcsejét”. Ő a világban csak tévedések zűrzavarát, vallások és filozófiák szakadatlan, céltalan harcát, a sokaság örökös tévelygését látja, s egyetlen megoldás, amit adni tud: „Vagy tévelygjed ned hát sokasággal, vagy semmivé lenni magaddal: azaz vagy támasz nélkül maradsz, vagy egyedül futsz.” De *Tariménes* és mestere nem áll meg ennél a semmibe futó, agnosztikus bölcsegnél: „Elmegyünk; kétségkívül szólott Jupiter valamely általa különösen kedveltetett halandóhoz és azokat megyünk felkeresni.” Az a filozófus, akinek *Tariménes* tanítványául szegődik, Trézéni, — már az evilági élet törvényeivel, az emberi lét és társadalom igazságaival ismerteti meg őt.

Bessenyei új, magasrendű ismeretelmélete érett, filozófiai tisztasággal a *Bihari Remeté*-ben (1804) lép elénk. A terméketlen, lemondó kételyt e mű tanúsága szerint megtörte a hit az értelemben, az ész erejében, amely mind az anyagi világ, mind az emberi erkölcs helyes megismerésére képesít:

„Meg kell bennem lenni az igazság és valóság ismeretére tartozó tehetségnek — olvashatjuk a *Bihari Remeté*ben, — „az értelem sohasem hibáz, ha tiszta...” „Mindezen lerajzolt okok oda mutatnak, hogy az igaz értelem igaz vezér...” (Széll Farkas kiad. 18, 38, 48 p.)

Megszilárdult Bessenyei hite a haladásban: Európa fejlődése bizonyítja, hogy az értelem lassú világosodása az emberiség erkölcsi haladását eredményezte:

„amint itt Európában az emberi nemzet értelmének világa lassan-lassan, időről-időre nevededett, a vad bűnök s kegyetlenség is benne ahhoz képest fogyatkoztak.” (51 p.)

Az *Értelem keresése* (1804), Bessenyei egyik legérettebb, máig kéziratban fekvő filozófiai műve most már véglegesen a tapasztalásban jelöli meg az emberi értelem megismerő műveleteinek alapját:

„Az értelemnek gondolkodó és fontoló ereje, tudodra, *egyedül tapasztalás által származik* benne. Lehetetlen valamire gondolnod, hogy fejedben szint és formát ne láss... Amit értelmedbe sem látás, sem hallás, sem érzés sat. nem adott, nincs ott.” (149 a, b)

Természetes, hogy ezen a szilárd alapon állva, Bessenyei hajthatatlanul elutasít minden metafizikus-teológiai spekulációt.

„Már az emberi értelem tapasztalás által formálván minden erejét, okait, bölcsejét: önként következik, hogy mindazon dolgokról, melyekben tapasztalása nem lehet, ítélni se tudjon... De az ember a tapasztalás által való tudományával meg nem érvén, oly tudományra és dolgokra is kiterjeszkedett,

melyeknek próbái nála természet és tapasztalás által fel nem találhatnak. Innen származik a mennyei dolgokon, lelki állapoton való örökös ellenkezés, vélekedés és vetélkedés.“ (149 b—150 a).

A most előkerült *Systeme de la Nature* egyik fejezetében Bessenyei ismét megfogalmazza végleg kiforrott ismeretelméleti meggyőződését, — különösen ügyelve arra, hogy elhatárolja magát a teológia viláértelmezéseitől: a világ kezdetére és végére vonatkozó üres kijelentésektől.

„Az emberi értelemnek minden esmeretsége látható és tapasztalható dolgonn veszi fel magát; a'hol a' Test érez, tapasztal, lát, ízlel, ottazelme is okoskodásával próbát tesz és bizonyosságot szül magának. Így megyen az emberi esmeretség a' kitsinységnek megfoghatóságától a' megfoghatóbb nagyságig.“ (65 b) „Az ember olyan könyv, melynek az eleje és vége kiszakadt, 's soha sem kezdetitől, sem végiből nem tudja, hány levél hibázik a' valóságos kezdetig és valóságos végezetig. Azt a' nagy könyvet pedig, a' mellybenn áll, azt a' nagy Természetet nem kezdheti elől olvasni, mert a' közepe táján van, sem a' végét nem tudhatja, mert addig nem olvashatja, kihal belőle.“ (66 b)

Végső összefoglalásként így határozhatjuk meg Bessenyei álláspontját az ismeretelméleti alapkérdésben: a világot a *tapasztalat határain belül* megismerhetőnek tartja, — de határozottan elveti azokat a metafizikai bölcseségeket, melyek az emberi tapasztalás akkori határait meghaladó területre óhajtják „kiterjeszteni“ a megismerést (világ kezdete, vége). Világosan látja ugyanis, hogy ez a fajta spekuláció valójában a megismerés egyetlen tényleges bázisa, a tapasztalás ellen intéz orvtámadást. A főkérdést: az emberi tapasztalás határainak kiterjesztését (mind az „átomusotskók“, mind a világegyetem irányában) a tudományok folyamatos haladása oldja meg — s a tudományok fejlődésében, a „világosság terjedésében“ Bessenyei feltétlenül, megingathatatlanul hisz.

III

Minden filozófia alapkérdése, hogy milyen álláspontot foglal el anyag- és tudat viszonyának kérdésében; — döntő ütközési pontja ez az idealista és materialista felfogásoknak. A kérdésre egyedül helyes és tudományos választ csakis a dialektikus materializmus világnézete ad. Engels, Dühringgel polemizálva leszögezi: „A világ egysége nem léteben van, noha léte egységének egyik előfeltétele, mert előbb *lennie* kell, mielőtt *egységes* lehet. A világ valóságos egysége anyagiságában van...“⁹ Lenin utolérhetetlen világossággal fogalmazza meg a dialektikus materializmus álláspontját ebben az alapvető kérdésben: „A szellem és a test dualizmusának kiküszöbölése (vagyis a materialista monizmus) azt jelenti, hogy a szellem nem létezik a testtől függetlenül, hogy a szellem másodlagos, az agy funkciója, a külső világ visszatükröződése.“ (*Empirikritizmus.*)¹⁰

Különös élességgel vetődött fel a kérdés már a XVIII. sz. francia materialistáinak műveiben is. Így maga Lenin hívja fel a figyelmet Diderot filozófiájára: „már Diderot példáján láttuk a materialisták

⁹ Engels: Anti-Dühring, Szikra, 1948, 42. p.

¹⁰ Id. kiad., 81. p.

igazi felfogását. Ez a felfogás nem abban áll, hogy az érzetet az anyag mozgásából kell levezetni vagy az anyag mozgására visszavezetni, hanem abban, hogy az érzetet a mozgásban lévő anyag egyik tulajdonságának ismerik el.¹¹ Lenin idézi is Diderot felfogását: „A világmindenségben csak egy szubstancia van, mind az emberben, mind az állatban. A hangszer fából van, az ember húsból. A csíz húsból, a muzsikusz — másként szervezett húsból, de mind a kettő azonos eredetű, azonosan alakultak, azonos funkcióik vannak, azonos a céljuk.“ (*Empirio-kriticismus*.)¹²

A materializmus egyik legharcosabb, legkövetkezetesebb képviselője ezidőtájt a francia d'Holbach, aki Diderot közreműködésével alkotta meg főművét, a „*Système de la Nature*“-t (1770). Bessenyeinek Bécsben módja volt megismeri d'Holbach műveit: említettük, hogy felmerül d'Holbach álneve a *Geschäfte der Einsamkeit*-ban és a *Természet világa*-ban (8883 sor). Az imént felfedezett kézirat címe azonos d'Holbach főművének címével.¹³ E külsőleges jeleken túl azonban lényeges tartalmi mozzanatok is egyértelműen arra utalnak, hogy Bessenyei világnézete kialakításában döntő ösztönzéseket nyert d'Holbach materialista rendszerétől. Így valószínű, hogy ismeretelméletét — mely egyedül a tapasztalásban jelöli meg tudásunk forrását — nem Locke, hanem d'Holbach nézeteire támaszkodva alakította ki.¹⁴ Az idea innata kritikáját is megtalálta a *Système de la Nature*-ban,¹⁵ vallásellenes érveinek java is származhatik onnan. Az ellenforradalom irodalomtörténete igyekezett megfelelkezni ezekről az összefüggésekről.

Bécsi tartózkodására kell tehát visszamennünk, ha Bessenyei filozófiai materializmusának gyökereit keressük. Már az 1779-es *Holmi* tanúsítja Bessenyei közeledését a materialista monizmus nézeteihez, bár ekkor még távol van attól, hogy a kérdést meg is oldja. A VII. fejezetben (*Vér tűz*) megállapítja, hogy az ember testi kondíciója, fáradtsága, betegsége, felhevült, vagy pihent állapota alapvetően befolyásolja gondolkodó képességét. A malebranchei barázdaelmélet segítségével próbál magyarázatot találni test és lélek folyamatainak összekapcsolt, egymástól függő jellegére.¹⁶

¹¹ Id. kiad., 36. p.

¹² Id. kiad., 26. p.

¹³ Ezért Joó Tibor ismeretlen szerzőtől származó fordításnak tartotta (*Magyar nyelvű filozófiai kéziratok a Széchenyi-könyvtárban*, Bp., 1942, 12 p.) Ez természetesen nem áll fenn.

¹⁴ „En un mot, comme nous aurons beintôt occasion de le prouver, toutes les facultés intellectuelles... se réduisent à des modifications, à des qualités, à des façons d'être, à des changemens produits par les mouvemens dans le cerveau, qui est visiblement en nous le siège du sentiment et le principe de toutes nos actions. Ces modifications sont dues aux objets qui frappent nos sens, dont les impulsions se transmettent au cerveau...“ (*Syst de la Nat.*, VIII.) „Toute sensation n'est donc qu'une secousse à nos organes; toute perception est cette secousse propagée jusqu'au cerveau; toute idée est l'image de l'objet à qui la sensation et la perception sont dues.“ (*u. ott.*)

¹⁵ Lásd a *Syst. de la Nat.* X. fejezetét: „Notre âme ne tire point ses idées d'elle-même. Il n'y a point d'idées innées.“

¹⁶ Eckhardt Sándor a következő sokatmondó megjegyzést ejti el a malebranchei barázdaelmélet és Bessenyei viszonyáról: „B. azonban igaztalanul (!) csak a materiális magyarázatot veszi át Malebranche-tól, nem említi sem a barázdákkal szoros kapcsolatban lévő ideákat, sem pedig a Malebranchet annyira jellemző közvetítő istent s így egy tisztára materialista (!) elméletet kombinált össze a latin költő (Lucretius) és a francia filozófus

„Láttam álomban forró betegségben fekvő embert kinek a véri annyira felforrot, úgy habzot, és olly sűrű villámlásokat hánt felső tüze az Emlékezet táblájára, hogy az ember őket sokaságok s rendetlenségek miatt, nem különböztethetvén, eszén kívül kezdet beszélni. Azonban lassan-lassan megtsendesedvén a véri, ismét eszéhez jött. Ekkor egy *gyertyát* meg látok előttem égni; Meg fogom, hát hideg, kemény, mert fejtér viaszból vólt, és nehéz, honnan származik, mondom magamban, e hideg nehéz aláeső viaszból az a fel felé futó meleg tűz; a láng lassan habozni indul, jobban mozgatom és lángja is jobban kell [kezd?] tsapkodni; ismét jobban tsavargatom, a láng annyira lobog, hogy allig láttam nálla, s el alváshoz közelit. Le teszem a gyertyát és a láng újra egyenesen nyulik, világossága is meg jön“. (57—58 p.)

Bessenyei az égő gyertya képén keresztül az *anyag gondolkodó képességét* próbálja elképzelni: a viasz és kanóc anyagi együttese — így gondolkodik — lángot, szerinte anyagtalan jelenséget produkál; hasonlókép lehet, hogy az emberi test is — meghatározott módon szervezett anyagok egésze — gondolkodni képes. Ez a sejtes mutatkozik meg másík — mint látni fogjuk, állandóan használt — költői hasonlatában is: a hegedű-képben. Nyíltan teszi fel a kérdést (*Holmi*, 61—62 p.):

„Mi módon tsinálhatna elmékedést a vér, test, tsont, ín, bőr, hús sat. Elmékedést mondom, mely sem vér, sem bőr, sem hús, sem tsont, egyszóval nem test?“ — A feleletet a hegedű képpel adja meg: — „Azonba hallom, hogy ablakom alát szép musikát kezdenek hegedűkkel. A szívem fel riad, búra, édes szomorúságra, vigságra ragattattik, úgy éppen, mint a musika változot. Mi téssen illy nagy munkát szívembe? mitsoda erő ez, ez tsak hang, — mi tsinálylya; ló szór, szurok, fa, bárány béli együtt, úgy de e még is, sem szurok, sem száraz fa, sem szór, sem bárány béli, mi a szívembe dolgozik; nem is test: mert e sem tűz, sem föld, sem levegő ég, sem víz, hanem hang: e testtől származot nem test...“

A francia materialisták, így Diderot is, szerette efféle képekbe öltöztetni filozófiai elgondolásait. A Lenin-idézte dialógusban például öntudattal bíró, szaporodóképes *zongorákhoz* hasonlítja az embert; felmerül nála a hegedű-kép is. Bessenyeinél pedig, mint látni fogjuk, szinte stereotíp válasz lett a hegedű és gyertya képe arra a kérdésre, vajjon gondolkodhat-e az anyag. A *Természet világa* végén Bessenyei kérdést intéz az értelemhez: „Mondd meg mi módon vagy testemhez köttetve, s Bennem élvén töllem megkülönböztetve?“ A választ ismét a gyertya és hegedű képe adja meg:

„Talán mint a *gyertya* lángja a viaszbul,
Vérünkön az elme fel oly formában gyul.
Nem viasz, sem kanózt a láng világával,
Ezek nélkül még se marad meg magával.
Vagy mint a *hegedű*, szór, szurok, hur, nóta
Erőt visz szivedre, noha írot kóta.
Hangjának formája, színe nehézsége
Nintsen és elragad mégis kedvessége.
A hang, tudod, nem test, hanem erőt mutat;
Szivedre örömet és bánatot futtat.
Nem dolog, úgy látod; de mégis dolgozik,
Hangja közt örül, sir a lélek s habozik.

gondolataiból.“ (*B. és a fr. gond.* EPhK, 1920, 50 p.) Eckhardt tehát megfeddi Bessenyeit, mert nem vette át Malebranchetól annak obskurus teológiai elmeszüleményét, az okkazonalizmust.

Ha már hegedüdnek hurját elszaggatod,
Gyönyörű nótáit a szélben halhatod?
Igy tehát négy öt test egymáshoz élvezve
Szül dolgot magával éppen ellenkezve.“ (10314—31 sor)

Eckhardt nézete szerint Bessenyei a kérdést egy „heterogén dualista tétel“ segítségével intézi el: „Halhatatlanság él így halandóságban | s Halandóság lakik halhatatlanságban.“ Erről a tételről éppen nem mondhatjuk, hogy dualista lenne, hanem éppen ellenkezőleg: mivel lélek és test, „halhatatlanság“ és „halandóság“ egységét jelenti ki, világosan *monista* tartalmú.¹⁷

Az *Értelem keresése*, Bessenyei nagy filozófiai alkotása határozott materialista álláspontot fejt ki lélek és test viszonyának kérdésében. Anyag és szellem egysége lehetőségből bizonyossággá vált Bessenyei számára: a költői képekből elvek lettek. Műve elején Bessenyei kijelenti: elvet magától minden előítéletet, dogmát, babonát — és kiáll filozófiája alapfeltétele, az értelem vizsgálódásának teljes szabadsága mellett:

„(az értelem) mindaddig megyen a maga okaival, míg meg hághatatlan partokba nem ütközik. Hol a keze és a lába, hogy bilintsbe s békjába tegyed?“ — írja (111 a).

Ezután haladék nélkül veti fel Bessenyei műve központi problémáját, a dualizmus: lélek és test viszonyának kérdését. Először ismeretelméleti oldalról közelít feléje:

„Maga ad a lélek magának tapasztalást, értelmet, okosságot, természetiben terem e testébül kiválva, vagy minden ismeretit testétül szedi magához?“ (112 b) — hangzik a kérdés. S a válasz határozott, egyértelmű, félreérthetetlen: — „Valamennyi ok egyeztetés, különböztetés és ezek által való gondolat feltanátatnak, mind azok közül tsak egyetlen egyet sem bizonyítasz meg önnön magad előtt, hogy lelkednek testétül kiválva való erejébül származott és nem testi látás, érzés, hallás, tapasztalás által szerzette volna meg a lélek magának. Valamit tudsz, mind testeden által szállott belé lelkedbe...“ (113 a, b)

Az idea innatának már a *Holmi*-ban kifejtett bírálatából kiindulva halad ezután Bessenyei az egyetlen helyes és logikus végkövetkeztetés: a materialista monizmus álláspontja felé.

„Mihent a lélek önnön természetire tartozó tehetségeit a testnek nevedéséhez képest mutatja időről időre, lehetetlen nem tapasztalni, hogy ő is gyenge korbul se menne előre egy úton a testével... Ezekbül azt látod, hogy az értelem a testtel mindenütt verset fut és oly szorosan, mintha valósága

¹⁷ Figyelmet érdemel Bessenyei materialista tanainak rokonsága a Sokrates-előtti görög filozófiával: „A halhatatlanok is halandók, a halandók halhatatlanok lesznek...“ „Minden egyesülve van és felbomolva; úgy lett és nem úgy lett, halandó és halhatatlan.“ (Herakl, 71, 40). Az *Értelem keresésében* Bessenyei behatóan ismerteti Demokritos, Anaxagoras, Pythagoras, Zenon világképét s így nyilatkozik róluk: „A kézelődést félre vetve, húzd ki a régi görögöknek tudományát egy munkába, egész világ hőitsességét meg látod benne...“ (166b) A *Természet világában* érinti Thales, Anaxagoras világértelmezéseit (8400 skk, sor). — Imént felfedezett művében Bessenyei teljesen az epikureus filozófia alaptételeire támaszkodik — ezeket, mint Eckhardt utal rá, Lucretiusból ismerhette meg. De olvashatott közvetlenül Epikurosz-leveleket is; erre céloz a *Bessenyei György társasága* egyik részletében: „Zenont, igaz sokakban tsudállom, Epicurusban sem találtam azt éppen úgy, amint a közönséges vélekedés róla itél.“ A kérdés teljes feldolgozása és az összefüggések feltárása még előttünk áll.

azzal egy volna. Azzal származik, nevekedik, erősödik a maga tulajdonságaira nézve is; ezze fogy, gyengül és hanyatlik.“ (114 b, 142 b—143 a)

Ezt az érvelést megtaláljuk Lucretiusnál (*De rerum natura*, III. 446—59), de d’Holbachnál is, a *Système de la Nature* VII. fejezetében („De l’âme et du système de la spiritualité“).

Az első következtetés, melyet Bessenyei levon, így hangzik:

„Ezen öszve szedett okok és szem elibe terjesztett tapasztalás egyenesen oda mutatnak, hogy az embernek Lelke, minden testi érzékenységen kívül gondoltatva, magát sehogy se ismérhesse és valóságát is meg ne próbálhassa.“ (115 b) — Mi a lélek funkciója? — „Testi élet nélkül a léleknek szükséges voltát azért nem lehet kinézni, hogy a testnek éléséért és fenntartásáért láttatik lenni egyedül.“ (118 a)

Újra felmerül a Locketól felvetett, d’Holbachnál is felbukkanó (*Syst. de la Nat.* 29. jegyz.) kérdés, amit Bessenyei már felvetett a *Holmi*-ban is, de akkor még válasz nélkül hagyott: adhatott-e isten gondolkozó erőt a „nagy test“-nek, a természetnek? De most már Bessenyei választ is tud adni e régi kérdésre:

„Igaz, hogy a halom és kőszikla nem okoskodnak. De az is igaz ugy e, hogy a világ nagy testének Isten és természet által oly véghetetlen külömbkülömbféle egymás ellenébe tétetett módolása van, mely szerint a tőle származott dolgok azon valóságtul, melyből származott láttára származnak, minden tulajdonságukba egyenesen és szembe szökve ellenkeznek. *Egy a valósága*, de a természet módolása által két egymással ellenkező dolog láttatik benne még is.“ (116 b—117 a) — A gondolkodó képesség pedig az anyag bizonyos szerveződése, „módolása“ alkalmával lép fel: — „ha a bőrnek szaglása, hallása, látása lehet, mely tulajdonságokkal nagy testétül mint ég a Földtül ugy külömböz, — vajjon lehetetlenség e az egész embernek alkottatásában, hogy a vérben, yelőben értelem legyen ... (145 a) Ezen elő adott dologbul világos, hogy a nagy örök test számlálhatatlan féle képpen van maga által elmódosulva, mely tulajdonságokat az élő állatokban tagadni csak annak lehet, akinek esze nincs.“¹⁸ (118 a)

Az anyag módosulásának, szerveződési formáinak alacsonyabb fokán („grádusán“) állanak az állatok. S ez a másik hosszú bizonyítéksor, amely végighúzódik Bessenyei filozófiai művein: az állatok érzékelő, alacsonyrendű gondolkodó, emlékező képessége „ellene állhatatlan“ bizonyítéka annak, hogy a gondolkodás a szerves fejlődés bizonyos fokán törvényszerűen, az anyagi élet jelenségeként lép fel. Bessenyei kedvenc, ismert példái: a vizsla, kopó (*Holmi*, *Tariménes*, *Értelem keresése*), az elefánt (*Tariménes*) és a róka (*Értelem keresése*).

Az *Értelem keresése*-ben elvileg is megfogalmazza a materialista monizmus végkövetkeztetését:

„Ezen okok szerint nem látszik lehetetlenségnek, hogy a természet értelmet ne formálhatna a maga testében, mely által felséges voltát kinyilatkoztassa.“ (145 b)

¹⁸ Valószínű, hogy Bessenyei érvelése itt is d’Holbachra támaszkodik, aki szenvedélyesen harcol Descartes idealista állatgép-elmélete ellen: „Az örültség csúcspontja — írja, — hogy eltagadjuk az értelmi képességet az állatoktól; azok is éreznek, eszméik vannak, itélnek és összehasonlítanak, választanak és mérlegelnek, emlékeztük van, szeretnek, gyűlölnék és gyakran finomabbak az érzékeik a mieinknél.“ (*Système de la Nature*, 50. jegyz.).

Ezt a ragyogó teljesítményt Bessenyei csak a teológia és a metafizika ellen vívott szakadatlan küzdelem közben harcolhatta ki. A világ teremtése, minden vallásos dogmatikának ez a kiindulópontja, lehetlenségnek tűnik arról a materialista állásponttól, amelyre Bessenyei felküzdötte magát:

„Az Isten szavának, bár mondasson Mindenhatónak, hogy engedelmeshetett úgy a semmi test, valóság, hallás, értelem nélkül, hogy magát a legfelülmúlhatatlanabb, legmeglábolhatatlanabb lehetlenség ellen is, világgá változtassa?” (154 a) — A világ anyagi, s az anyag végtelen: — „A világ testének kiterjedése véghetetlen, szinte úgy, mint az időnek örökké való tartása... Mindenütt testnek kell tehát lenni, melynek szélét, határát fel nem lehetvén, még csak gondolattal is e' miatt véghetlenséget mutat.“ (155 a, 163 a, b)

Az újonnan előkerült kézirat végleges, leszűrt elvekben foglalja össze Bessenyei meggyőződését a materialista monizmus mellett:

„Ha elég éles szemünk 's elég böltsességünk volna az egész természetnek belső részeit meglátni, tehát tapasztalnánk, hogy ő benne *minden dolog edj*, a'mi annak valóságát illeti.“ (47 a) Felmerül a hegedű és gyertya stereotyp képe is — s a végső tétel így hangzik: „Nints a' Természetnek magában a különbsége, tsak formára nézve van az; de valóságára nézve mindég, mindenütt csak *ugyan azon edj valóság és dolog*... Itéld meg már ezekből, hogy *sokféle a' munka, de edj a' valóság*.“ (48 a, b)

Látjuk tehát, hogy a lassan érlelődő, de végül szilárdá kiforrott materialista meggyőződés Bessenyei világnézetének filozófiai alapja. A magyar felvilágosodás úttörő gondolkodója, miután elsajátította a nagy francia materialisták filozófiájának vívmányait — fejlődése magaslatain a világot (a „természetet“) önmagából akarja megérteni. Bessenyei materialista világképének gyengeségei is — a dialektikus materializmus filozófiájához viszonyítva — lényegében megegyeznek azokkal a „sajátos korlátozottságokkal“, amelyek Engels szerint a „klasszikus francia materializmusra“ jellemzőek: filozófiája nem képes a világot, mint folyamatot, mint történelmi fejlődésben levő anyagot felfogni; materializmusa is túlnyomóan mechanikus jellegű. Azonban hisz a világ anyagi egységében — s abban is, hogy a vallás és babona béklyóiból, az egyház elnyomása alól felszabadult „józan okosság“ végül is képes a természet „igazságainak“, törvényszerűségeinek megismerésére. Ehhez a felismeréshez nem egyszerre, hanem hosszú küzdelmek után jut el, fejlődése ezért nem mentes a törésektől, visszaesésektől; — meggyőződését élete végén, kényszerű, emésztő magányában önmaga számára tisztázza és önti végleges formába. De hangja töretlen erővel száll át másfél évszázadon: életművét csak mai harcainkban érthetjük meg s értékelhetjük igazán.